

Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie – Tom II
History of St. Oswald church in Płonkowo – Volumin II

pod redakcją Małgorzaty Grupy, Krzysztofa Jarzęckiego i Wiesława Nowosada
edition Małgorzata Grupa, Krzysztof Jarzęcki and Wiesław Nowosad

Płonkowo 2018

Wydano dzięki wsparciu finansowemu
Lasów Państwowych – Nadleśnictwo Gniewkowo

Recenzenci / Rewiewers

dr Tomasz Dudziński, dr Agata Ulanowska

Redakcja / Editors

Magdalena Szczepańska

Projekt okładki i skład / Cover design and composition

Tomasz Dudziński

Tłumaczenie na j. angielski / English translation

Ewa Józefowicz

© Copyright by Authors and Parafia Rzymskokatolicka p.w. Św. Maksymiliana Marii Kolbego i Św. Benedykta, Jana, Mateusza, Izaaka i Krystyna, Pierwszych Męczenników Polskich z siedzibą w Płonkowie

ISBN: 978-83-941851-1-4

Wydawca / Editor

Parafia Rzymskokatolicka p.w. Św. Maksymiliana Marii Kolbego i Św. Benedykta, Jana, Mateusza, Izaaka i Krystyna, Pierwszych Męczenników Polskich z siedzibą w Płonkowie, Płonkovo 31, 88-111 Rojewo
www.parafiaplonkowo.pl

Druk / Printing

Eko-Druk Sp.zo.o., Szymany 66, 19-200 Grajewo
www.eko-druk.com, e-mail: biuro@eko-druk.com

Spis treści Contents

<i>Słowo wstępne</i> <i>Foreword</i>	7
Wiesław Nowosad, Małgorzata Grupa, ks. Józef Bachorz <i>Historia kościoła w Płonkowie</i> <i>History of Płonkowo church</i>	11
Magdalena Krajewska, Adrianna Wojciechowska, Tomasz Kozłowski <i>Zmarli pochowani w kryptach kościoła św. Oswalda w kontekście statusu społeczno-ekonomicznego dawnej ludności Płonkowa i okolic. Wstępna analiza antropologiczna</i> <i>The dead buried in the crypts of St. Oswald church in the context of social-economic status of historical populations of Płonkowo and the area. Preliminary anthropological analysis</i>	33
Krzysztof Jarzęcki, Wiesław Nowosad, Małgorzata Grupa <i>Monety a stratygrafia płonkowskiego kościoła</i> <i>Coins and stratigraphy of Płonkowo church</i>	55
Wiesław Nowosad, Małgorzata Grupa, Dawid Grupa <i>Relikty odzieży świeckiej</i> <i>Secular clothes relics</i>	65
Wiesław Nowosad, Małgorzata Grupa, Marcin Nowak <i>Kobiece ozdoby głowy w Płonkowie</i> <i>Woman head ornaments in Płonkowo</i>	81
Sebastian Nowak, Aleksandra Kulesz, Małgorzata Grupa <i>Biżuteria w płonkowskich grobach</i> <i>Jewellery in Płonkowo graves</i>	93
Małgorzata Grupa, Dawid Grupa, Marcin Nowak <i>Pojemnik na kulki zapachowe – moda, prestiż, czy praktyczność?</i> <i>Fashion, prestige or practical reasons? – scents container</i>	107
Małgorzata Grupa, Sebastian Nowak, Wiesław Nowosad <i>Wams, szustokor i żupan – co „mówią” guziki i haftki</i> <i>Jerkins, justacorps, żupan – what buttons and hooks ‘say’</i>	119

Dawid Grupa, Małgorzata Grupa, Wiesław Nowosad <i>Szpilki krawieckie w wyposażeniu grobowym</i> <i>Tailor pins in grave equipment</i>	133
Aleksandra Kulesz, Sebastian Nowak, Krzysztof Jarzęcki <i>Relikty obuwia</i> <i>Footwear relics</i>	145
Magdalena Majorek, Dawid Grupa, Marcin Nowak <i>Wyroby szklane z badań archeologicznych w Płonkowie</i> <i>Glass products from archaeological explorations in Płonkowo</i>	155
<i>Autorzy</i> <i>Contributors</i>	167

Bizuteria w płonkowskich grobach Jewellery in Płonkowo graves

W Płonkowie znaleziono dwie obrączki i jeden taśmowaty pierścionek wykonane z brązowych taśm¹. Dwa z nich były zachowane tylko fragmentarycznie. Pierścionek znaleziony w wykopie XI (nr inw. 74/07) jest ozdobiony trzema równoległymi rowkami (ryc. 1). Znaleziono go poza kryptą B w warstwie przemieszanej, a więc trudno określić jego chronologię. Co prawda w tej warstwie znaleziono także boratynkę z połowy XVII wieku, ale w obu przypadkach trudno zinterpretować, w jaki sposób zabytki znalazły się w warstwie. Być może nastąpiło to na skutek zagubienia lub podczas porządkowania grobów pod posadzką kościoła nie uprzątnięto dokładnie przestrzeni grobowej. Fragmentaryczność tego przedmiotu (ok. 1/3 obwodu szyny) skłania autorów do przychylenia się do drugiego wariantu, a zatem uszkodzenia taśmy w trakcie przenoszenia pochówków, najprawdopodobniej do ossuarium. Drugi pierścionek z wykopu X (nr inw. 140/07) został znaleziony poniżej lewej nogi dziecięcego pochówku (szkielet 26), pomiędzy szkieletem 26 a 27. Jest to cienka elipsoidalna taśma z delikatnym grawerem na powierzchni. Zygzak wpisany jest w ornament dwóch równoległych linii rytych (ryc. 2). Rozmiar pierścionka wskazuje raczej na dorosłego właściciela.

Jedyną obrączkę zachowaną w całości odnaleziono w wykopie VIII (nr inw. 69/07), niestety nie można jej było przyporządkować do konkretnego szkieletu. Jest to prosta taśma o grubości 1 mm, z drobnymi nacięciami wzdłuż obu krawędzi (ryc. 3). Być może były to nacięcia dookolne, które starły się w trakcie noszenia obrączki.

Te nieliczne i bardzo skromne ozdoby ręki można porównać do występujących na cmentarzyskach wczesnośredniowiecznych (Hołowińska 1959, tabl. V: 8; XII: 13; 15–16, XV: 11; Kóčka-Krenz 1993, s. 118–120; Trawicka 2007, s. 87–91; 2010, s. 59–60; Markiewicz 2008, s. 45–46, 171, 217, 226), jak również do póź-

Płonkowo site delivered two rings and one bronze band ring¹. Two of them have preserved only in fragments. The ring excavated in trench XI (inv. no 74/07) is decorated with three parallel grooves (fig. 1). It was located outside crypt B in mixed layer, therefore it is difficult to establish its chronology. The layer also contained a 'boratynka' (schilling) from the half of 17th c, but in both cases we are not able to interpret the fact of their occurrence there. They might have got lost or went to the layer during the grave, located under the church floor, clearing. Fragments of the ring (about 1/3 of the band perimeter) suggest the ring could have been damaged during burials transportation to, e.g. an ossuary. Another ring from trench X (inv. no 140/07) was located below the left leg of a child burial (skeleton 26), between skeletons 26 and 27. It is a thin oval band with delicate engraving on the surface. Zigzag is placed between two parallel grooved lines (fig. 2). The ring size indicates rather an adult owner.

The only completely preserved ring was excavated in trench VIII (inv. no 69/07), but we were not able to attribute it to any

Ryc. 1. Fragment obrączki ozdobionej trzema rowkami (rys. J. Słońska)

Fig. 1. Fragment of a ring decorated with three grooves (drawing J. Słońska)

¹ Dookolne taśmy z pierścionka lub obrączki zgodnie z nomenklaturą jubilerską nazywane są szynami (Gradowski 2001, s. 4).

¹ Round ring bands are called hoops in jewelry (Gradowski 2001, p. 4).

Ryc. 2. Pierścionek ozdobiony zygazkiem (fot. W. Nowosad)
Fig. 2. Ring decorated with zigzag motif (photo W. Nowosad)

niejszych zarówno z cmentarzysk, jak i z nawarstwień miejskich (Sulkowska-Tuszyńska 2006, s. 147; Trawicka 2010, s. 110; Wachowski 2010, s. 235–236; Dąbrowska 2012, s. 340–341; Sawicki 2012, s. 72–73, 126; Zochniak 2013, s. 415–428).

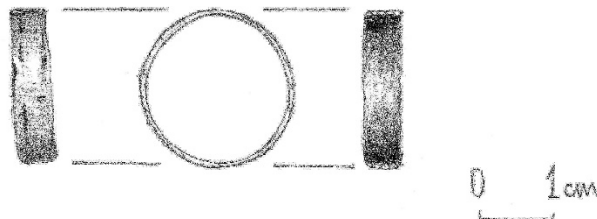
Tego typu pierścionki są dość ubogą i prymitywną biżuterią. W badaniach archeologicznych rzadko znajduje się złote ozdoby. Złotą obrączkę z wygrawerowanym napisem DAR PRZIJACIELSKY znaleziono w pochówku młodego mężczyzny w kościele na warszawskim Służewie (Dąbrowska 2012, s. 340–341). Autorzy artykułu znają jeszcze jeden przypadek złotej obrączki znalezionej w krypcie Promnitzów w Pszczynie (sarkofag 2). Obwód obrączki podzielono na pięć segmentów różnej długości, a następnie wypełniono je bursztynem² (Furmanek i in. 2011, s. 28).

Różnego rodzaju pierścionki i obrączki czytelne są w ikonografii przynajmniej od końca XIV wieku, ale zdecydowanie więcej jest ich na dłoniach arystokracji w XVI i XVII wieku. Pierścionki w dużej liczbie na palcach obu rąk noszone były przede wszystkim przez kobiety³, ale od ozdób tych nie stronili także mężczyźni⁴. Na

² Bursztyn w większości (ok. 90%) uległ rozkładowi, badania własne M. Grupy.

³ Portret kobiety, Barthel Bruyn Starszy, ok. 1538; Anna Cuspinian, Lucas Cranach Starszy, ok. 1502; Anna Buchner, Lucas Cranach Starszy, 1518; Portret kobiety, Hans Krell; Anne of Cleves, Hans Holbein Młodszy, 1539; Barbara Radziwiłłówna, malarz nieznan, ok. 1550.

⁴ Książę Wilhelm IV Bawarski, Hans Schwab von Wertinger; Johann the Steadfast, elektor Sakonii, Lucas Cranach Starszy, 1509; portret mężczyzny, Hans Brosamer, 1521; Joachim I Nestor, elektor Brandenburgii, Lucas Cranach Starszy, Zamek Johannisburg.

Ryc. 3. Obrączka z wytartymi rowkami (rys. J. Słońska)
Fig. 3. Ring with rubbed grooves (drawing J. Słońska)

particular skeleton. It is a plain band, 1 mm thick, with tiny grooves along both edges (fig. 3). They could have been made all around, but were rubbed during the ring wearing.

These single and rather modest hand decorations can be compared with finds excavated in early mediaeval burial grounds (Hołowińska 1959, table V: 8, XII: 13, 15–16, XV: 11; Kóčka-Krenz 1993, pp. 118–120; Trawicka 2007, pp. 87–91; 2010, pp. 59–60; Markiewicz 2008, pp. 45–46, 171, 217, 226), and later ones – cemeteries and urban layers (Sulkowska-Tuszyńska 2006, p. 147; Trawicka 2010, p. 110; Wachowski 2010, pp. 235–236; Dąbrowska 2012, pp. 340–341; Sawicki 2012, pp. 72–73, 126; Zochniak 2013, pp. 415–428).

This type of rings are rather poor and primitive jewelry. Archaeological explorations deliver very rarely gold ornaments. The exceptions are: a gold ring with engraved inscription DAR PRZIJACIELSKY (A Friend's Gift), which was excavated in a grave of a young man in Warsaw Służewo church (Dąbrowska 2012, pp. 340–341). The article authors know another case of a gold ring found in The Promnitzs Crypt in Pszczyna (sarcophagus 2). The ring perimeter was divided into 5 sections of various length and filled with amber² (Furmanek i in. 2015, s. 28).

Various types of rings have been readable in iconography since, at least the end of 14th c, but they appear more often on aristocratic hands in 16th and 17th c. Many rings on both hands were worn first of all by women³, but also men liked them very

² Amber in majority (about 90%) decomposed, own research – M. Grupa.

³ Portrait of a woman, Barthel Bruyn the Elder, about 1538; Anna Cuspinian, Lucas Cranach the Elder, about 1502; Anna Buchner, Lucas Cranach the Elder, 1518; Portrait of a woman, Hans Krell; Anne of Cleves, Hans Holbein the Younger, 1539; Barbara Radziwiłł, unknown painter, about 1550.

dłoniach mężczyzn oprócz pierścieni pojawiają się sygnety, w wielu przypadkach z rodzowymi herbami⁵. Dość duża ilość pierścieni zauważalna jest na dłoniach biskupów, którzy tak jak i kobiety nosili nieraz po dwa na jednym palcu⁶. W zdecydowanej większości były to złote pierścienki z różnokolorowymi oczkami wykonanymi ze szlachetnych lub półszlachetnych kamieni (Boucher 2012, s. 165, 180, 188, 200, 298)⁷.

Wartościową biżuterię, w tym pierścienie i obrączki, spisywano w inwentarzach pośmiertnych. Po Aleksandrze Czapskim zmarłym w 1701 roku pozostały *pierścienki 2 diamenckowe, sygnet krwawnikowy z herbem* (GStAPK, XIV. HA. Rep. 359, 13, nr 2 (17 akt), s. 2). Natomiast w inwentarzu po kasztelanie gdańskim Walerianie Kruszyńskim zmarłym w 1720 roku odnotowano: *Pierścionków złotych 2, obrączka ślub[na] i w serduszki na msze kazal dać – No 2.* (APTor, ASzczan 35, s. 448). Niewielką ilość pierścionków odnotowano także w inwentarzu spisany po śmierci Eleonory z Korwinów Kochanowskich Kruszyńskiej, która odeszła w 1742 roku: *Pierścionek smelcowany złoty w karty i przczkę robiony 1. Czerwony złoty maleńki ćwiartkę ważący czerwonego złotego 1* (APTor, ASzczan 89, s. 90). Nie są to zbyt imponujące liczby pierścionków w porównaniu z np. siedmioma czy ośmioma pierścionkami przedstawianymi w ikonografii zachodnioeuropejskiej (ryc. 4; Grupa, Grupa, Nowak – ryc. 4, w tym tomie). Wydaje się, że zdecydowanie więcej tego typu biżuterii noszono poza granicami Polski. W ikonografii przedstawiającej arystokrację i szlachtę polską zdarzają się pojedyncze egzemplarze.

Zapisy w inwentarzy pośmiertnych kupców poznańskich dają obraz tego, jakimi rodzajami złotych pierścionków handlowano na terenie Polski. I tak kupiec Jan Hoffman (zm. 1710) pozostawił w kramie: *pierścieni złotych 2 alias sygnetów, między którymi 1 jest ze szczęcią rubinów; pierścionek ze stolcem dyjamentowym; pierścioneczków 2, jeden z modrym turkusem, a drugi z imieniem Jezus; obrączka pozłocista, maluchna; obrączków 3 smelcowanych z białym smelcem* (Inwentarze 1962, s. 44–45).

⁵ Epitafium Heinricha Möllera (po 1567) znajdujące się w kościele Trójcy Świętej w Gdańsku (Jank 2017, s. 209).

⁶ Portret Moritza Ferbera (1590), Anton Möller, Muzeum Narodowe w Gdańsku (Jaśniewicz 2017, s. 36–37).

⁷ Portret kobiety, Rogier van der Weyden, 1433, Londyn, National Gallery; infantka Izabella Klara Eugenia, Felipe de Llano, 1584, Madryt, Prado; Katarzyna Austriacka królowa Portugalii, Antonio Moro, ok. 1552, Madryt, Prado; Jane Seymour, Hans Holbein, 1536, Wiedeń, Kunsthistorisches Museum; Królowa Maria Ludwika Parmeńska w stroju hiszpańskim, Francisco de Goya, 1798, Madryt, Prado.

Ryc. 4. Kobieta z ośmioma pierścionkami na rękach, ażurowym pojemnikiem na kulki zapachowe w kształcie gruszki, z rękawiczkami z naturalnej skóry (być może perfumowanymi), Portret kobiety z rodziny Slogin, Barthel Bruyn the Younger, 1557, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_of_a_Woman_of_the_Slogin_Family_of_Cologne_MET_DP280350.jpg

Fig. 4. Woman with eight rings on her fingers, pear-shaped open-work pomander and leather gloves (they could be perfumed), Portrait of a Woman of the Slogin Family, Barthel Bruyn the Younger, 1557, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Portrait_of_a_Woman_of_the_Slogin_Family_of_Cologne_MET_DP280350.jpg

Tańsze wersje takiej biżuterii wykonywano z brązu lub mosiądzu⁸, w który oprawiano szklane oczka. Nie zawsze w materiałach archeologicznych zachowują się oczka, ale z konstrukcji samego pierścionka można odczytać sposób ich oprawy (Trawicka 2007, s. 92–93). Brązowe i mosiężne pierścionki/obraczki nie są czytelne w źródłach pisanych, zazwyczaj były skromną imitacją złotych. Do tej grupy należą także egzemplarze z Płonkowa.

Liczną grupę zabytków znalezionych w Płonkowie stanowią koraliki, które mogły być elementami poszczególnych sznurów koralu. Łącznie odkryto ich 75 sztuk. Spośród nich 64 były zachowane w całości, trzy w połowie, a pozostałych kilka zaledwie we fragmentach.

Koraliki są dość zróżnicowane pod względem kształtu. Występują koraliki kuliste, kuliste spłaszczone, walcowate, wielokątne, melonowate i walcowate z nacięciami (tab. 1). 94,5% koralików ozdobnych wykonano ze szkła. Zaledwie jeden egzemplarz jest kościany (wykop V/06), wykonany w kształcie wielokąta i o bardzo zdobnej rzeźbionej formie (ryc. 5), a trzy z kamieni półszlachetnych (nr inw. 75/07 – wykop XI), (ryc. 6). Są one również bardzo różnej wielkości, najmniejsze mają średnicę 0,2 cm, a największe ok. 1 cm. Paciorki zróżnicowane są także pod względem barwy. Szkło dość łatwo podlega barwieniu dzięki tlenkom lub solom metali dodawanym do płynnej masy szklanej. Barwa i odcień uzależnione są od użytych substancji, od ich stężenia, ale również od temperatury i długości nawodzenia (Woźniak, Nocuń, Pichniarczyk 2016, s. 13).

Tabela 1. Podział koralików ozdobnych z Płonkowa ze względu na kształt

Forma	Liczba (szt.)
Kulisty	36
Kulisty spłaszczony	19
Wielokątny/fasetowany	10
Walcowaty	4
Wielokątny z wypustkami	1
Melonowaty	2
Walcowaty z nacięciami	2
Nieokreślony	1

⁸ Czasami wykonane były ze szkła, ale te należą do bardzo rzadkich znalezisk (Markiewicz 2008, s. 72–74; 171).

much⁴, and they often wore signet rings, in many cases with family coat-of-arms⁵. A significant ring number is observed on bishops fingers, who as women wore sometimes two at one finger⁶, in majority made of gold with colored stones or gems in settings (Boucher 2012, pp. 165, 180, 188, 200, 298)⁷.

Precious jewelry including rings were listed in postmortem inventories. Aleksander Czapski, died in 1701, left: *2 diamond rings, a cornelian signet ring with his coat-of-arms* (GStAPK, XIV. HA. Rep. 359, 13, no 2 (17 akt), p. 2). The inventory of Gdańsk castellan Walerian Kruszyński, died in 1720, contains: *2 gold rings, a wedding ring, and the ring with the hearts, which de donated for the holy mass* – No 2 (APTor, ASzczan 35, p. 448). A small number of rings was registered in the inventory of Eleonora from the Korwins Kochanowski Kruszyńska, who passed away in 1742: *Gold polished ring with grid ornament 1. A small gold ring, weighing one Polish ducat 1* (APTor, ASzczan 89, p. 90). They are not very impressive numbers comparing to, e.g. seven or eight rings presented in Western European iconography (fig. 4; Grupa, Grupa, Nowak – fig. 4, in this volume). Foreign countries representatives used to wear much more jewelry than our nobles. Iconography presenting Polish aristocracy and nobles registers only single examples.

Notes from postmortem inventories of Poznań burghers give the picture what kind of gold rings were in trade in Polish grounds. The merchant Jan Hoffman (died in 1710) left in his shop: *2 gold rings or seal rings, one of which has six rubies; a diamond ring; two small rings – one with a blue turquoise, the other with Jesus name engraved; a small gold ring; 3 wedding rings with white polish on the surface* (Inwentarze 1962, pp. 44–45).

³ Portrait of a woman, Barthel Bruyn the Elder, about 1538; Anna Cuspinian, Lucas Cranach the Elder, about 1502; Anna Buchner, Lucas Cranach the Elder, 1518; Portrait of a woman, Hans Krell; Anne of Cleves, Hans Holbein the Younger, 1539; Barbara Radziwiłł, unknown painter, about 1550.

⁴ Duke Wilhelm IV of Bavaria, Hans Schwab von Wertinger; Johann the Steadfast, elector of Saxony, Lucas Cranach the Elder, 1509; portrait of a man, Hans Brosamer, 1521; Joachim I Nestor, elector of Brandenburg, Lucas Cranach the Elder, Johannisburg Castle.

⁵ Epitaph of Heinrich Möller (after 1567) from The Holy Trinity church in Gdańsk (Jank 2017, p. 209).

⁶ Portrait of Moritz Ferber (1590), Anton Möller, The National Museum in Gdańsk (Jaśniewicz 2017, pp. 36–37).

⁷ Portrait of a woman, Rogier van der Weyden, 1433, London, The National Gallery; the infant Isabella Clara Eugenia, Felipe de Llano, 1584, Madrid, Prado; Catherine of Austria, queen of Portugal, Antonio Moro, about 1552, Madrid, Prado; Jane Seymour, Hans Holbein, 1536, Vienna, Kunsthistorisches Museum; Queen Maria Luisa of Parma in Spanish costume, Francisco de Goya, 1798, Madrid, Prado.

Ryc. 5. Kościany paciorek z rzeźbionymi wypustkami (fot. W. Nowosad)

Fig. 5. Bone bead with carved edgings (photo W. Nowosad)

Ryc. 6. Kulisty koralik wykonany z półszlachetnego kamienia (fot. W. Nowosad)

Fig. 6. Spherical bead made of gem (photo W. Nowosad)

Cheaper variants of jewelry were made of bronze or brass with glass ornaments instead of gems⁸. They not always preserve in archaeological materials in complete forms, but they are readable in a ring construction itself (Trawicka 2007, pp. 92–93). Bronze and brass rings do not appear in written sources, as they are only poor imitations of gold items. These examples were excavated in Płonkovo.

Beads belong to a numerous group of objects excavated in Płonkovo and they could have been elements of sets and longer strings. Total of 75 single items were excavated, 64 of which have preserved complete, three in halves, and some others only in small fragments.

The beads appear in the site in different shapes: spherical, spherical flattened, cylindrical, barrel-shaped, polygonal, melon-shaped and cylindrical with incisions (tab. 1). 94,5% of beads were made of glass, with only one example made of bone (trench V/06), polygonal in shape and sophisticated carved form (fig. 5), and three of stones (inv. no 75/07 – trench XI), (fig. 6). They are also of various sizes – the smallest ones with diameters of 2 mm, and the biggest – about 1 cm and different colors. Glass is easy to color using oxides or metal salts addend to liquid glass mass. Their colors and intensity are dependent on substances used, their concentration, temperature and length of the processes (Woźniak, Nocuń, Pichniarczyk 2016, p. 13).

Ten cobalt faceted beads excavated in Płonkovo site are perfectly well preserved. It is a collection of big polygonal beads (trench Vd), originating probably from one jewelry set (fig. 7)

Table 1. Classification (shape) of decorative beads from Płonkovo

Form	Number of items
Spherical	36
Spherical flattened	19
Polygonal/faceted	10
Cylindrical	4
Polygonal with edgings	1
Melon-shaped	2
Cylindrical with incisions	2
Undefined	1

⁸ Sometimes they were made of glass, although they appear very rarely (Markiewicz 2008, pp. 72–74, 171).

Ryc. 7. Kobaltowe, fasetowane koraliki (fot. W. Nowosad)

Fig. 7. Cobalt faceted beads (photo W. Nowosad)

Pośród zabytków z Płonkowa doskonale zachowało się 10 paciorków fasetowanych o barwie kobaltowej, jest to seria dużych koralików wielokątnych (wykop Vd), pochodzących najprawdopodobniej z jednej sztuki biżuterii (ryc. 7). Mają one powtarzalny kształt i są zbliżonej wielkości, jednak każdy z nich różni się przynajmniej wielkością otworu, przez który nawlekano nić. Analogiczne paciorki znaleziono w pochówku kobiety na wspomnianym powyżej warszawskim Służewie w kościele pw. św. Katarzyny, tam zbiór liczył, aż 139 koralików (Dąbrowska 2012, s. 339–340). Ta dysproporcja może pokazywać różnicę w majątności grzebanych osób, ale może być również efektem silnego zniszczenia pochówków w Płonkowie. Niestety warszawskie paciorki nie dają przesłankę do określenia dokładniejszej chronologii znaleziska.

Znaleziono jeden mały koralik o kulistym kształcie i barwie zbliżonej do koralików fasetowanych (nr inw. 189/07, wykop XIb), (ryc. 8). Tak jak i poprzednie, koralik jest dobrze zachowany i po bez mała 400 latach zachował jeszcze przezroczystość.

They have repetitive shape and similar size, although the thread holes are various. Similar beads were reported in a female burial in Warsaw Służewo mentioned before, in St. Catherine's church; that collection consisted of 139 beads (Dąbrowska 2012, pp. 339–340). This disproportion can show the difference between financial condition of buried persons, but also can be an effect of distractions in Płonkovo burials. Unfortunately Warsaw beads do not precise the find's chronology.

One more spherical bead with color similar to faceted beads (inv. no 189/07, trench XIb), (fig. 8) was also found in good condition, because it has kept its transparency after more or less 400 years.

Next seven items are beads with color close to jade, but only color and small size are similar; they differ in shapes and hole sizes. Another interesting collection consists of four quite big items made of transparent glass, melon-shaped (inv. no 241/07, trench XIb; 235/07, trench XIb), (fig. 9) and cylindrical incisions (inv. no

Ryc. 8. Kulisty, spłaszczony koralik w kolorze niebieskim (fot. W. Nowosad)
Fig. 8. Spherical flattened blue bead (photo W. Nowosad)

Ryc. 9. Melonowaty, przezroczysty koralik (fot. W. Nowosad)
Fig. 9. Melon-shaped transparent bead (photo W. Nowosad)

Ryc. 10. Walcowaty koralik z nacięciami (fot. W. Nowosad)
Fig. 10. Cylindrical bead with incisions (photo W. Nowosad)

Następnych 7 paciorków ma barwę zbliżoną do jadeitu, tu jednak barwa i relatywnie nieduża wielkość są ich jedynymi wspólnymi mianownikami, różnią się bowiem kształtem oraz wielkością otworów.

Kolejna ciekawa seria koralików to cztery sporej wielkości paciory, wykonane z przezroczystego szkła o kształcie melonowatym – inw. 241/07, wykop XIb; 235/07, wykop XIb (ryc. 9) i walcowatym z nacięciami – nr inw. 152/07, wykop XI; 246/07, wykop XIb (ryc. 10), można by powiedzieć, że kształtem zbliżone są do głowicy buławy zbudowanej z piór. Wszystkie wykonane są z przezroczystej masy szklanej, różnią się jednak liczbą „piór” dwa mają ich sześć, a kolejne dwa po dziewięć.

Najliczniejszą serię torzą jednak przezroczyste, kuliste paciorki wykonane z bardzo cienkiej warstwy szkła. Pierwotnie prawdopodobnie były białoprzezroczyste (ryc. 11). Ich odcień, wielkość i kształt mogły przywołać na myśl sporej wielkości perły.

Pozostałe paciorki mają barwę ciemną, oscylującą pomiędzy brunatną (ryc. 12) a szaro-czarną (ryc. 13), ponadto wiele z nich w wyniku korozji szkła zmatowiało i pokryło się iryzującą warstwą patyny (ryc. 14, 15, 16), utrudniając ustalenie ich oryginalnej barwy (Drażkowska, Grupa 1998, s. 81).

Ryc. 11. Białe, półprzezroczyste koraliki najprawdopodobniej imitujące perły (fot. W. Nowosad)

Fig. 11. White semi-transparent beads, probably imitating pearls (photo W. Nowosad)

Ryc. 12. Kulisty, spłaszczony koralik o brunatnej barwie (fot. W. Nowosad)
Fig. 12. Spherical flattened bead with brownish color (photo W. Nowosad)

Ryc. 13. Walcowaty koralik ze śladami powierzchniowej korozji (fot. W. Nowosad)
Fig. 13. Cylindrical bead with surface corrosion signs (photo W. Nowosad)

Ryc. 14. Płaski, niebieskawy koralik ze śladami korozji na powierzchni (fot. W. Nowosad)
Fig. 14. Flat blue bead with surface corrosion signs (photo W. Nowosad)

Ryc. 15. Kulisty spłaszczony koralik (fot. W. Nowosad)
Fig. 15. Spherical flattened bead (photo W. Nowosad)

Ryc. 16. Walcowaty koralik w niebieskim kolorze (fot. W. Nowosad)
Fig. 16. Cylindrical blue bead (photo W. Nowosad)

Barwa koralików szklanych może być również wskazówką do rozpoznania rodzaju huty, w której zostały wytworzone. Żaden z płonkowskich koralików nie ma charakterystycznego zielonkawego odcienia, co sugeruje, że nie powstawały w małych, najczęściej leśnych hutach. Szkło zielone, nazywane ongiś również prostym, zwykłym, czy ordynarnym, zaliczane jest do grupy szkieł potasowych niskoalkalicznych (powstających tylko z piasku i popiołu), które wykonywano w licznych hutach na terenie Polski od XVII do połowy XIX w. (Mucha 2004, s. 321). Jakość surowca, z którego wykonano omawiane koraliki, świadczy, że mogły być one produktami lepszego gatunku, a tym samym droższymi.

Kamienie szlachetne i perły stosowane były w jubilerstwie od starożytności. Perły niezwykłą popularność zyskały pod koniec średniowiecza (Turska 1987, s. 101–106)⁹, a później w renesansie. W polskich źródłach pisanych i ikonografii pojawiają się w XV wieku. W I. połowie XVI wieku (1534) Turcja zdobyła Mezopotamię wraz z portem Basra, wkrótce później wybrzeże Zatoki Perskiej Al-Hasa (Arabia Saudyjska, Bahrajn) aż do Półwyspu Katar z wyspami Bahrajn, tym samym kontrolując obszary perłonośne (Dziubiński 1997, s. 196–197). Szeroko rozwinięty w okresie nowożytnym handel z Turcją, prowadzony przede wszystkim przez polskich Ormian, poza czamulem, muchajrem, jamurlukiem do szycia płaszczy deszczowych, bagażą, szerokiej oferty tkanin jedwabnych, safianów (kolorowe skóry kozie), broni i wielu innych produktów obejmował także kamienie szlachetne i perły (Dziubiński 1997, s. 145–197). Nie tylko wykonywano z nich elementy biżuterii, ale również ozdabiano nimi stroje. Perły naszywano przede wszystkim na widoczne elementy odzieży typu kołnierze czy nakrycia głowy, często łączono je z haftem, szczególnie na szatach liturgicznych w kompozycji z niemi z metalowym opłotem (Żarnowiecki 1901, s. 124).

Niezwykle popularne było wykonywanie czepców ozdabianych tzw. bramką, to znaczy ciasno naszywanymi rzędami pereł obejmującymi twarz kobiecą (najbardziej znanymi przedstawieniami podobnych rozwiązań są dwa portrety Barbary Radziwiłłówny, gdzie perły stanowią zasadniczą ozdobę stroju). Obszywano nimi również obręb dekoltu, pas czy rękawy sukni (Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 430). Perłami ozdabiano również okładki książek – oprawa modlitewnika królowej Anny Jagiellonki z 1582 roku (<http://fakty.interia.pl/galerie/historia/orzel-w-polskim-godle-zdjecie,iId,1005758,iAId,71607#1005758>).

⁹ Z arabskich zapisów źródłowych wynika, że perły trafiały na tereny północne już we wczesnym średniowieczu (Ibn Fadlan 1985, s. 99, 104). Niestety perły w materiałach archeologicznych są zupełnie nieczytelne, ponieważ w dość szybkim tempie ulegają rozkładowi, najpierw na cienkie płatki, a potem na biały pył, obserwacje własne M. Grupy.

152/07, trench XI; 246/07, trench XIb), (fig. 10); their shape can be compared to a top of a feather mace. All are made of transparent glass mass with different number of ‘feathers’: two have six and next two – nine each.

The most numerous series consists of transparent spherical beads made of very thin glass layer. Originally they might have been milky white-transparent (fig. 11). Their tone, size and shape could have been similar to pearls.

The others are dark brownish (fig. 12) and grey-black (fig. 13), moreover, many got matt coating as a result of glass corrosion and were covered with iridescence patina layer (fig. 14, 15, 16), which is an obstacle in establishing their original colors (Drażkowska, Grupa 1998, p. 81).

Glass bead color is sometimes a direction for glassworks identification, where the objects were manufactured. None of Płonkovo items has characteristic green shade, what suggests that they were not produced in small wood glass factories. Green glass was called ordinary, simple and is classified as low-alkali potassic glass (made only of sand and ash), which was commonly produced in glassworks in Polish territories from 17th c till the half of 19th c (Mucha 2004, p. 321). The beads’ material quality show products of better type, hence – more expensive.

Gems and pearls have been used for jewel production since antiquity. Pearls became very popular at the end of the Middle Ages (Turska 1987, pp. 101–106)⁹, and next in the Renaissance. In Polish written sources and iconography they appear in 15th c. In the 1st half of 16th c (1534) Turkey conquers Mesopotamia together with Basra port, soon after the coasts of Persian Gulf Al-Hasa (Saudi Arabia, Bahrain), as far as The Peninsula Qatar with Bahrain islands, controlling pearl delivering territories (Dziubiński 1997, pp. 196–197). Modern intensive trade with Turkey, developed mainly by Polish Armenians, apart from camlet, mohair, cloth for military raincoats, ‘bagażja’ (Turkish linen), great variety of silk fabrics and morocco leathers (colorful goat skins), armor and many other products also included gems and pearls (Dziubiński 1997, pp. 145–197). They served for jewelry elements production, but also for costume decorations (sewn on external clothes parts, like collars, headwear, they were often composed together with embroidery – particularly on liturgical vestments in compositions with threads with metal braiding (Żarnowiecki 1901, p. 124).

⁹ Arabian written sources report that pearls reached northern territories in the early Middle Ages (Ibn Fadlan 1985, pp. 99, 104). Unfortunately, they are completely unreadable in archaeological material, because they decompose quickly, first changing into thin flakes, and next into white dust – own study of M. Grupa.

Ryc. 17. Portret trumienny nieznannej szlachcianki w kościele pw. św. Anny w Radzynie Chełmińskim (fot. W. Nowosad)

Fig. 17. Coffin portrait of unknown gentry woman from St. Ann's church in Radzyń Chełmiński (photo W. Nowosad)

W XVII wieku perły nie tracą na znaczeniu zarówno w strojach zachodnich, jak i wschodnich, zdobią fryzury dam, a sznury zakładane są na szyje (Gutkowska-Rychlewska 1968, s. 418, 571). Z kolei przekazy o XVIII-wiecznej biżuterii wykonanej z pereł i innych kamieni szlachetnych znajdujemy w *Opisie obyczajów za panowania Augusta III* (Kitowicz 2003, s. 315).

W czasach nowożytnych dość powszechne było imitowanie kamieni szlachetnych czy pereł za pomocą szklanych koralików. Korale były na te potrzeby ręcznie szlifowane lub pokrywane powłokami z substancji zapewniających odpowiedni połysk¹⁰. Nakład i precyzja pracy sprawiały, że biżuteria ze szkła nie należała do tanich. W XVII-wiecznej satyrze Opalińskiego jest stawiana tuż

¹⁰ Sposoby wykonywania imitacji kamieni szlachetnych i pereł z masy szklanej są szczegółowo omówione na wystawie stałej w Muzeum Biżuterii w Jabloncu (w Czechach), który w czasach nowożytnych stał się centrum produkcji szklanej biżuterii. Rzemieślnicy wykorzystywali tam techniki poznane w weneckich hutach szkła.

Woman bonnets decorated with so-called 'gate' (rows of pearls surrounding female faces) were very popular and fashionable. Similar models are presented on two portraits of Barbara Radziwiłłówna, where pearls are basic clothes ornaments. They were placed along necklines, belts or dress sleeves (Gutkowska-Rychlewska 1968, p. 430). Pearls decorated book covers, like, e.g. a prayer book of queen Anna Jagiellonka from 1582 (<http://fakty.interia.pl/galerie/historia/orzel-w-polskim-godle-zdjecie,iId,1005758,iAId,71607#1005758>).

In 17th c pearls appear on both Western and Eastern clothes, they decorate female hair and necks (Gutkowska-Rychlewska 1968, pp. 418, 571). Reports concerning 18th c jewelry made of pearls and gems can be found in *Opis obyczajów za panowania Augusta III* (Kitowicz 2003, p. 315).

Imitations of gems and pearls, using glass beads, was quite popular in modern times, when they were polished and coated with substances giving them necessary glow¹⁰. Time consuming processes and precision of work made that jewelry rather expensive, as well. In 17th c satirical poem of Opaliński it is listed just after real gems, as expensive products (Opaliński 1650, p. 93)¹¹. Gradually their prices went down and they became popular imitations of real stones and pearls. Researchers suppose that they were not produced in Polish territories, but imported from Venice (Murano island), Nuremberg, Paris, Vienna and Strasburg (Żarnowiecki 1901, p. 124; Wyrobisz 1968, p. 166), later probably Czechs¹².

Were the beads from fig. 11 pearl imitations¹³? We are not able to establish it, but analyzing coffin portraits of Polish noble women (fig. 17) or tombstones of aristocrats (fig. 18), we can notice single

¹⁰ Techniques of gems and pearls imitations production, using glass mass are described in details in permanent exhibition in the Jewelry Museum in Jablonec (Czechs), which in modern times became the center of glass jewelry production. Craftsmen applied techniques, which they had learned in Venice glassworks.

¹¹ Glass cut property, transparent and deprived of air bubbles often imitated mountains crystal example – brass shoe clasps with glass ornaments from the church of The Assumption of The Holy Virgin Mary in Toruń (Drażkowska 2005, pp. 57, 63, fig. 5).

¹² The fact can be confirmed by earrings description, worn by court ladies during the reign of Augustus III „earrings [...] made of real or Czech diamonds [...]” (Kitowicz 2003, p. 315).

¹³ False pearls were called *Schmelzperlen*, *perles fausses*, *imitations*. They were made of glass in different colors and resembled original ones with shape, color and glittering (called by French *l'orient*). Proper weight could not be obtained, though. Real pearls are much heavier than glass imitations (Żarnowiecki 1901, p. 124).

obok klejnotów jako coś bardzo drogiego (Opaliński 1650, s. 93)¹¹. Stopniowo jednak zapewne jej ceny spadały i koraliki szklane stały się już tylko podróbką drogich kamieni. Badacze domniemywają, że szklane imitacje kamieni nie były produkowane na ziemiach polskich, a importowane. Przypuszcza się, że ich głównym źródłem była Wenecja, a konkretniej wyspa Murano, poza tym Norimberga, Paryż, Wiedeń, a także Strasburg (Żarnowiecki 1901, s. 124; Wyrobisz 1968, s. 166). Później do grona tego dołączyć mogły także Czechy¹².

Czy koraliki przedstawione na rycinie 11 miały być podróbką właśnie pereł¹³? Nie jest to możliwe do ustalenia, ale analizując portrety trumienne polskich szlachcianek (ryc. 17) czy nagrobki arystokratek (ryc. 18), można zauważyć pojedyncze sznury pereł jako ozdoby szyi czy rąk, co potwierdzałoby powyższe przypuszczenie. Płonkowskie koraliki były niezwykle delikatne, ponieważ były puste w środku, a więc kilkakrotnie szybciej mogły ulec uszkodzeniu niż pełne paciorki. Właściwie można je potraktować jako korale do jednorazowego użytku. Założono je zmarłej jako dodatek do ubioru grobowego, a w czasie adoracji przy świecach białe, półprzezroczyste szkło mogło całkiem skutecznie imitować pereły. Czyżby to był kolejny element wyposażenia grobowego imitujący właściwie, bogate wyposażenie? Możliwe, że tak, skoro znane są np. przypadki konstrukcji sukien na zasadzie fartucha z rękawami, bez części pleców i do tego zszywane fastrygą (Grupa 2005, s. 51–54, 62, 63, 79–81; Drązkowska 2007, s. 216, 221; Grupa i in. 2015, s. 99–100). Takich informacji nie spotka się w źródłach pisanych, ponieważ były to detale raczej skrzętnie ukrywane w czasie przygotowywania zmarłej osoby do ostatniej podróży. Tylko badania archeologiczne mogą ujawnić fakty, które w większości nie były znane uczestnikom *pompa funebris*.

Wydawałoby się, że przedstawiona kolekcja koralików jest dość uboga zarówno pod względem kolorystyki, jak i kształtów. Jednak niektóre pojedyncze egzemplarze przykuwają uwagę i są

¹¹ Odpowiednio przycinane, przezroczyste, bez pęcherzyków powietrza szkło często imitowało kryształ górski. Przykładem tego mogą być mosiężne klamry do obuwia ozdabiane imitacją szklaną z badań w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu (Drązkowska 2005, s. 57, 63, ryc. 5).

¹² Na co może wskazywać opis kolczyków noszonych przez damy za panowania Augusta III „zauszniczki [...] z brylantów prawdziwych albo czeskich [...]” (Kitowicz 2003, s. 315).

¹³ Sztuczne pereły, czyli tzw. imitacje nazywano *Schmelzperlen*, *perles fausses*, *imitations*. Wyrabiano je ze szkła, bywały w różnych kolorach i skutecznie naśladowały pierwowzory – kształty i kolory, a także blask (zwany przez Francuzów *l'orient*). Nie udało się tylko osiągnąć odpowiedniej ciężkości, gdyż prawdziwe pereły są bez porównania cięższe niż szklane (Żarnowiecki 1901, s. 124).

Ryc. 18. Fragment nagrobka księżnej Zofii z Opalińskich Lubomirskiej (zm. 1675) w kościele pw. Znalezienia Krzyża Świętego i Świętego Andrzeja Apostoła w Końskowoli (fot. P. Pytlak)

Fig. 18. Fragment of a tombstone of Zofia from the Opalińskich Lubomirska (died in 1675) from the church of The Finding of The Holy Cross and St. Andrew the Apostle in Końskowola (photo P. Pytlak)

pearl strings decorating necks and hands, what could confirm our suppositions. Płonkowskie beads were extremely fragile as they were empty inside, easier to be damaged than the ones filled inside. They can be treated as disposable ornament, addend to complete the grave dress of a dead woman. Semi-transparent glass could have imitated pearls in candle lights, making impression of rich grave equipment. Cases of diminishing funeral expenses, constructing grave gowns making only dress fronts and sleeves, fastening all elements with very loose seams are known from archaeological material (Grupa 2005, pp. 51–54, 62, 63, 79–81; Drązkowska 2007, pp. 216, 221; Grupa et al. 2015, pp. 99–100). We cannot find this information in written sources, because those facts were rather shamefully hidden, preparing the deceased to their last journey. Only archaeological studies can reveal the facts not known to *pompa funebris* participants.

Bead collection presented above seems to be poor, both in colors and shapes. However, some single examples attract attention and are interesting. Modern beads appear rather rarely in subject literature and they rather repeat European design and patterns known for 1500 years (Kunter 1995; Callmer i in. 1997,

niezwykle interesujące. Jak powyżej wykazano, w literaturze koraliki nowożytnie zostały przedstawione w bardzo małym zakresie. Powielają one wzornictwo znane w Europie przynajmniej od 1500 lat (Kunter 1995; Callmer i in. 1997, s. 225–234; Nagy 2007, s. 143, 145–146; Markiewicz 2008). Ale niektóre z nich zwracają szczególną uwagę, chociażby kobaltowe, fasetowane (ryc. 7) lub białe przezroczyste, puste w środku (ryc. 11). Wydaje się, że od samego początku musiały naśladować określone, konkretne kamienie szlachetne i perły. Dodatkowe ozdabianie osób zmarłych, w kontekście *pompa funebris* okresu baroku, jest absolutnie naturalne wśród grup społecznych posiadających zasoby finansowe umożliwiające zakup biżuterii. Nie wiadomo tylko, czy te koraliki były noszone za życia osób pochowanych w Płonkowie. Poza koralikami imitującymi perły, pozostałe mogły być użytkowane w czasie codziennych czynności. To samo dotyczy jarmarcznych pierścionków, które zapewne imitowały złote obrączki.

Źródła rękopiśmienne / Manuscript sources

- GStAPK, XIV. HA. Rep. 359, 13, nr 2 (17 akt), s. 2.
APTor, ASzcan 35, s. 448.
APTor, ASzcan 89, s. 90.

Źródła drukowane / Printed sources

Ibn Fadlan, 1985, *Ibn Fadlan-Kitab*, [w:] *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, t. 3, opr. A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, T. Lewicki, Wrocław.

Źródła internetowe / Internet sources

<http://fakty.interia.pl/galerie/historia/orzel-w-polskim-godle-zdziecie,iId,1005758,iAId,71607#1005758>.

Bibliografia / Bibliography

- Ansorge J., 2014, *Stralsund Hansestadt, Fpl. 404*, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 62, 2016, s. 451–459.
Boucher F., 2012, *Historia mody*, Warszawa.
Callmer J., Heck M., Hoffmann P., Theune C., 1997, *Glasperlenproduktion im Frühmittelalter*, Etnographisch-Archäologische Zeitschrift, J. 38, H. 2, s. 225–234.
Darjes E., Schanz E., *Malchow, Fpl. 92*, Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 62, 2016, s. 411–412.
Dąbrowska M., 2012, *Wyposażenie grobowe zmarłych od średniowiecza do XVIII wieku z cmentarza przy kościele pw. św. Katarzyny na warszawskim Służewie*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, t. 60, z. 2, s. 331–354.

225–234; Nagy 2007, s. 143, 145–146; Markiewicz 2008). Examples of cobalt, faceted ones (fig. 7) or white transparent empty inside (fig. 11) are worth attention; they were used to imitate gems and pearls. Decorating dead bodies in *pompa funebris* of baroque period is absolutely natural among wealthier society groups, which could afford to buy jewelry. It is not evidenced, if these jewels were worn during life. The same case is with trashy rings imitating gold.

Drażkowska A., 2005, *Dodatki do ubiorów toruńskich*, [w:] *Non Omnis Moriar. Zwyczaje pogrzebowe w XVII i XVIII-wiecznym Toruniu*, red. B. Marcinkowska-Majewska, R. Uziembło, Toruń, s. 54–58.

Drażkowska A., 2007, *Odzież dziecięca w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Toruń.

Drażkowska A., Grupa M., 1998, *Wydobywanie i zabezpieczanie zabytków szklanych*, [w:] *Pierwsza pomoc dla zabytków archeologicznych*, red. Z. Kobyliński, Warszawa, s. 81–82.

Dziubiński A., 1998, *Na szlakach orientu. Handel między Polską a Imperium Osmańskim w XVI–XVIII wieku*, Wrocław.

Furmanek M., Kulpa S., Podgórski A., Grupa M., Głab H., Kępa M., Mika N., Sady A., 2011, Wyniki badań zawartości sarkofagu nr 2 z krypty rodu Promnitz w kościele Wszystkich Świętych w Pszczynie, Wodzisław Śląski, maszynopis w Oddziale Górnośląskiego Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich.

Grabarczyk T., Kajzer L., 1978, *Badania archeologiczno-architektoniczne krypty Judyckich w kościele pod wezwaniem św. Piotra w Pucku w 1977 roku*, Studia Pelplińskie, t. 9, s. 85–107.

Grupa D., 2016, *Grave gowns from children burials from the 16th–18th centuries*, *Archaeologia Polona*, t. 51–52 [2013–2014], s. 173–181.

Grupa M., 2005, *Ubiór mieszczański i szlachty z XVI–XVIII wieku z kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu*, Toruń.

Grupa M., Kozłowski T., Jankauskas R., Grupa D., Krajewska M., Krakowska S., Majorek M., Mosiejczyk J., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Wojciechowska A., 2015a, *Secrets of the crypt in St. Ann chapel. Tajemnice krypty w kaplicy św. Anny*, Gniew.

Grupa M., Kozłowski T., Krajewska M., Grupa D., Janowska N., Jarzęcki K., Kurzawa D., Mucha N., Nowak M., Nowak S., Przymorska-Sztuczka M., Słomczewska M., Wojciechowska A., Majorek M., 2015b, *History of St. Oswald church in Płonkowie, Historia kościoła św. Oswalda w Płonkowie*, t. 1, Płonkowie.

- Gutkowska-Rychlewska M., 1968, *Historia ubiorów*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Hołowińska Z., 1959, *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w powiecie kościańskim*, Poznań.
- Inwentarze, 1962, *Inwentarze mieszczańskie z wieku XVIII z ksiąg miejskich i grodzkich Poznania*, t. 1: (1700–1758), wyd. J. Burszta, Cz. Łuczak, Poznań.
- Jank T., 2017, *Epitaflum Heinricha Möllera*, [w:] *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej w 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. 2/katalog, red. P. Paluchowski, A. Larczyńska, M. Pluciennik, Gdańsk, s. 208–209.
- Jaśniewicz A., 2017, *Portret Moritza Ferbera*, [w:] *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej w 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*, t. 2/katalog, red. P. Paluchowski, A. Larczyńska, M. Pluciennik, Gdańsk, s. 36–37.
- Jaworski K., 2012, *Obróbka surowca kościanego w średniowieczu i czasach nowożytnych w zachodniej części Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu. Materiały z posesji przy ul. Katedralnej 4*, red. K. Wachowski, Wratislavia Antiqua, t. 17, s. 165–204.
- Kitowicz J., 2003, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, Wirtualna biblioteka literatury polskiej.
- Kóčka-Krenz H., 1993, *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- Kołyшко M., 2013, *Dewocjonalia z końca XVI–XVIII wieku pochodzące z badań archeologicznych na terenie Polski*, Toruń.
- Konczewska M., Konczewski P., 2004, *Zabytki metalowe z fosy miejskiej we Wrocławiu*, [w:] *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wratislavia Antiqua, t. 6, Wrocław, s. 89–205.
- Krukowska O., 2007, *Zabytki szklane ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa*, [w:] *Archeologia Gdańska*, t. 3, red. H. Paner, s. 35–46.
- Krzywdziński R., 2006, *Katalog pochówków ze stanowiska nr 5 – Hala targowa w Gdańsku od połowy XII wieku do 1813 roku*, [w:] *Archeologia Gdańska*, t. 2, red. H. Paner, s. 65–174.
- Kunter K., 1995, *Glasperlen der vorrömischen Eisenzeit IV*, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, B. 18.
- Markiewicz M., 2008, *Biżuteria szklana z wczesnośredniowiecznych cmentarzysk strefy chełmińsko-dobrzyńskiej*, Mons Sancti Laurentii, t. 4, Toruń.
- Mucha M., 2004, *Hutnictwo szkła we wschodniej Wielkopolsce od XVII do początku XIX wieku*, Folia Praehistorica Posnaniensia, T. XII, s. 317–322.
- Nagy M., 2007, *Kora népvándorlaskori sírletek Budapest területéről*, Budapest Régiségei, XL, 2006, s. 95–155.
- Opaliński K., 1650, *Satyry albo przestrogi do naprawy rządu y obyczajów w Polsce należące na pięć ksiąg rozdzielone*, Polona.
- Pankiewicz A., Witkowski J., 2012, *Dewocjonalia barokowe odkryte na cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, red. A. Pankiewicz, Wratislavia Antiqua, t. 17, s. 49–68.
- Sawicki J., 2012, *Kultura materialna w świetle znalezisk z grobów na cmentarzu Salvatora we Wrocławiu*, [w:] *Cmentarz Salwator. Pierwsza nekropola wrocławskich protestantów*, red. K. Wachowskiego, Wratislavia Antiqua, t. 21, Wrocław, s. 59–137.
- Šolle Miloš, 1989, *Kouřim – sv. Vojtěch a jeho sídlištní tradice*, Archeologické Rozhledy XLI, z. 3, s. 357–360.
- Sulkowska-Tuszyńska K., 2006, *Klasztor norbertanek w Strzelnie (XII–XVI wiek). Sacrum i profanum*, Toruń.
- Timpel W., 2003, *Ein Gräberfeld des 8. bis 11. Jahrhunderts von Rohnstedt, Kyffhäuserkreis*, Alt-Thüringen, 36, s. 114–181.
- Trawicka E., 2007, *Zabytki metalowe ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa*, [w:] *Archeologia Gdańska*, t. 3, red. H. Paner, s. 67–127.
- Trawicka E., 2010, *Ozdoby wczesnośredniowieczne z cmentarzyska na Placu Dominikańskim w Gdańsku (badania z 2002 i 2003 roku)*, [w:] *Archeologia Gdańska*, t. 4, red. H. Paner, s. 57–65.
- Trawicka E., 2010, *Zabytki metalowe z Wyspy Spichrzów w Gdańsku (badania z 2004 roku)*, [w:] *Archeologia Gdańska*, t. 4, red. H. Paner, s. 93–150.
- Turska K., 1987, *Ubiór dworski w dobie pierwszych Jagiellonów*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Wachowski K., 2012, *Ozdoby i akcesoria stroju*, [w:] *Ulice średniowiecznego Wrocławia*, red. J. Piekalski, K. Wachowski, Wratislavia Antiqua, t. 11, Wrocław, s. 235–245.
- Woźniak M., Nocuń M., Pichniarczyk P., 2016, *Otrzymywanie szkła czerwonego przy użyciu purpury Kasjusza*, Szkło i Ceramika, nr 6, s. 11–14.
- Wyrobisz A., 1968, *Szkło w Polsce od XIV do XVII w.*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Zochniak M., 2013, *Pierścionki i łańcuchy ze stanowiska w południowo-zachodniej części кварталу ulic: Długie Ogrody, Szafarnia, Angielska Grobla i św. Barbary w Gdańsku*, [w:] *Archeologia Gdańska*, t. 5, red. H. Paner, s. 415–428.
- Zoll-Adamikowa H., 1966, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, cz. I. Źródła*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Żarnowiecki L., 1901, *Historia i technika haftarstwa kościelnego*, Warszawa.